

ВІДГУК
офіційного опонента
на дисертацію Степник Зоряни Михайлівни
«Розвиток винокурної промисловості в Правобережній Україні
у другій половині XIX – на початку XX століття»,
подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Історія розвитку ринкової економіки у сучасній Україні з притаманними їй пошуками ефективних підходів та важелів спонукає дослідників звертати увагу на період інституційного становлення вільного ринку на українських територіях, який припав на другу половину XIX – початок XX ст. Попри те, що вітчизняна історіографія за останні десятиліття значно розширила знання про економічний стан в цілому та окремих галузей українських регіонів і, зокрема, такого, як Правобережна Україна, багато питань економічної історії потребують ґрунтовних досліджень. Адже тривалий час дослідники не мали можливості неупереджено та цілеспрямовано вивчати весь спектр проблем, безпосередньо пов'язаних з історією розвитку господарства. Реалізація принципів об'єктивності та плюралізму в історичній науці нині дає можливість безперешкодно студіювати економічну історію, використовуючи сучасні методологічні прийоми та надбання вітчизняної і світової історіографії.

Інтегруючись з кінця XVIII ст. до загальноімперського простору, Південно-Західний край, як тоді офіційно називалася Правобережна Україна, вирізнявся специфікою як в етнічному й культурному вимірах, так і економічному. Стосувалося це таких суто «дворянських» переробних галузей, як цукроваріння і гуральництво (або винокуріння). На

Правобережжі залягають найкращі чорноземи, що дозволяло забезпечувати якісною сировиною цукрозаводи та винокурні. Не випадково Південно-Західний край утримував провідні позиції у цих галузях не лише в межах українських територій, а й усієї Російської імперії. Водночас регіон вирізнявся домінуванням в його економічному житті польського дворянства та єврейських підприємців. До сьогодні не існувало узагальнюючої праці, присвяченої ґрунтовному вивченню розвитку в умовах ринкової економіки останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. винокурної галузі Правобережної України, що підтверджує своєчасність та актуальність обраного З. М. Степник напряму дослідницьких зусиль. Економічна політика російського уряду щодо розвитку винокурної промисловості, джерела її фінансування, рівень матеріально-технічної модернізації, особливості соціального і етнічного складу власників винокурень, робітників, механізми забезпечення управлінськими й технічними кадрами, тенденції функціонування зовнішнього та внутрішнього ринків збуту спиртовмісної продукції, осмислення місця та значення цієї галузі в соціально-економічному розвитку Правобережжя та інші питання потребують детального й системного з'ясування та аналізу. У цілому регіоналізація досліджень сприяє відтворенню цілісної картини соціально-економічного розвитку українських територій модерної доби.

Дисертаційне дослідження З. М. Степник складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, ґрунтовних додатків. У вступі авторка слушно вказує на наукову актуальність і новизну обраної теми, визначає мету та основні завдання, хронологічні й територіальні рамки роботи. Усе ж, визначаючи актуальність дослідження, авторці варто було наголосити на специфіці Правобережної України як одного з провідних центрів гуральництва в межах Російської імперії, суто «дворянської» галузі на час її реформування,

на соціально-етнічному складові власників її підприємств, що бралось до уваги у визначенні урядової політики щодо реформування винокурної промисловості в окреслених хронологічних рамках. З. М. Степник, на нашу думку, досить коректно формулює об'єкт дисертаційної праці – соціально-економічні процеси, які відбувалися у Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., та предмет дослідження – розвиток винокурної промисловості у цьому регіоні у зазначений період.

Слід наголосити на тому, що структура дисертації З. М. Степник не завжди відповідає чітко поставленим завданням, виходячи з мети дослідження, утім відображає її логіку, адже авторка бажала показати рівень розвитку та вплив винокурної галузі на соціально-економічне життя населення Правобережної України, формування різного за своїм соціальним походженням підприємницького прошарку – власників винокурень, робітництва та підготовку технічного й управлінського персоналу в нових ринкових умовах і законодавчому полі. Зокрема, в тексті дисертації розглянуто заходи уряду щодо обмеження вживання алкогольних напоїв серед населення, досліджено соціальний і кількісний склад підприємців, робітників та шляхи технічного кадрового забезпечення винокурної галузі, хоча в завданнях ці напрями досліджень не відображені.

У першому розділі – «Історіографія, джерельна база й теоретико-методологічні основи дослідження» – проаналізовано наукові праці з економічної проблематики як загального плану, так і ті, що стосуються суто тематики дослідження. Їх критичний огляд засвідчує, що заявлену тему дисертації вивчено на сьогодні недостатньо, а отже є необхідність з'ясування широкого спектра питань розвитку винокурної галузі у Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Водночас авторці варто було проаналізувати більш широкий діапазон сучасних наукових праць з економічної проблематики як вітчизняних, так і зарубіжних науковців.

Натомість З. М. Степник досить коректно репрезентувала використані джерела з огляду на специфіку теми, відображеної в дисертації, запропонувала власну класифікацію залучених архівних джерел. Використання значного їх масиву, опублікованих документів та періодики уможливили введення до наукового обігу матеріалів, що дозволяють детально й комплексно розглянути весь спектр розвитку винокурної промисловості Правобережної України та її значення в розвитку регіону у другій половині XIX – на початку XX ст.

Говорячи про методологічну основу дисертації, слід зазначити, що позитивної оцінки заслуговує намагання авторки поєднати різні підходи та найважливіші принципи наукового дослідження, що дозволяє відтворити системне бачення розвитку гуральництва в конкретному регіоні та дозволяє уникнути однобічності при вивченні проблеми. Володіння методами архівної евристики та контент-аналізу допомогло дисертантці віднайти цінні для дослідження дані, критично проаналізувати та порівняти з іншими джерелами зміст архівних матеріалів.

У другому розділі – «Загальна характеристика винокурної промисловості» – З. М. Степник з'ясувала вплив реформ 1860-х рр. на динаміку розвитку винокурної промисловості на Правобережжі, висвітлила джерела фінансових асигнувань у цю галузь, проаналізувала вплив акцизної системи та фіскальної політики оподаткування на виробництво спиртовмісної продукції на Правобережжі, визначила співвідношення основної сировинної продукції, яка використовувалась для винокуріння підприємствами у межах кожної з трьох губерній, розглянула заходи влади і громадськості з обмеження вживання алкоголю серед населення.

У дисертаційній роботі слушно зазначається, що в дореформений період гуральництво Правобережної України повністю контролювалося поміщиками і було тісно пов'язане з господарством маєтку. Скасування кріпацтва позбавило поміщиків-винокурів дармової праці селян,

змушувало їх перебудовувати свої господарства на ринкових засадах.

Процесу перетворення гуральництва зі складової частини поміщицького маєтку у самостійну галузь ринкової промисловості, як відзначає авторка, значною мірою сприяло положення від 4 липня 1861 р., яке встановлювало нові правила одержання акцизу з виробленого спирту, запроваджувався патентний збір з підприємств, що належали поміщикам.

На основі широкого кола джерел та фактичного матеріалу З. М. Степник простежила запровадження нового акцизного положення у вказаному регіоні, що призвело до припинення існування кількох сотень дрібних поміщицьких гуралень, які за розмірами були меншими встановленої норми, натомість підтверджено, що акцизне положення давало істотні переваги тим заводам, котрі впроваджували новітні технології.

У дисертації аргументовано доводиться, що фіскальна політика російського уряду спрямовувалася на забезпечення ринків збуту для промислових товарів за найвищими цінами при одночасному захисті інтересів поміщиків, чому підпорядковувалася податкова, фінансова та кредитна політика, що мала ознаки протекціонізму.

У третьому розділі – «Інфраструктура та матеріально-технічна база винокурної промисловості» – уточнено сільськогосподарське районування винокурних підприємств у межах правобережних губерній, проаналізовано рівень технічної модернізації підприємств винокурної галузі, підготовку кадрів технічного й управлінського складу і формування різного за своїм соціальним походженням підприємницького прошарку – власників винокурень та робітництва в умовах утвердження ринкової економіки.

Авторка визначила, що інфраструктура винокурної галузі на Правобережжі на початку ХХ ст. була достатньо розвиненою, а швидкі темпи концентрації виробництва на окремих підприємствах проглядалися насамперед на Київщині (тут продуктивність винокурень упродовж лише

1880-х рр. зросла вп'ятеро) та на Поділлі, які стали головними районами виробництва спирту в межах усіх українських територій. Натомість встановлено, що значна кількість підприємств цієї галузі й надалі використовували водяні млини та кінні приводи, а отже технічний переворот у винокурінні в цілому не було завершено на початку ХХ ст.

Дисертантка з'ясувала, що серед власників винокурень за соціальним складом переважали поміщики (40,5%), а далі йшли купці (27,8%), міщани (23,3%) та селяни (2,3%); за національністю на Правобережжі серед промисловців у винокурній галузі домінували поляки та євреї.

У четвертому розділі – «Збут винокурної продукції» – проаналізовано організацію та інфраструктуру внутрішньої торгівлі спиртом та алкогольними напоями й умови експорту цієї продукції за кордон. З'ясовано роль транспортного забезпечення в реалізації продуктів винокурного виробництва.

З. М. Степник з'ясувала важливу роль різних видів транспорту в перевезенні спирту: залізничного, гужового і річкового, втім найважливішим чинником розвитку внутрішньої торгівлі була розбудова залізничного сполучення, завдяки якому продукція винокурень отримала широкий вихід на внутрішні і зовнішні ринки.

Дисертантка визначила форми внутрішньої торгівлі алкоголем, серед яких значний розвиток мали магазинно-крамнична, базарна і ярмаркова торгівля горілчаною продукцією та її продаж з оптових складів. Встановлено, що, зокрема, у 1882 р. кількість посвідчень на ведення місцевої роздрібної торгівлі спиртними напоями в межах усіх українських територій Російської імперії становила понад 54 тис., а її лєвова частка перебувала в руках дрібних торговців, більшість з яких були євреями.

Авторка проаналізувала динаміку розширення мережі різних закладів із продажу алкогольних напоїв. Так, у 1898 р. в Київській губернії діяли 1974 таких закладів, у 1905 р. – 2987, у 1907 р. – 4110 і в 1908 р. – 4382.

З'ясовано, що спирт та алкогольні напої на початку ХХ ст. експортувалися з правобережних губерній до багатьох країн світу, зокрема близько 80% такої продукції вивозили через Одеський порт на ринки Близького Сходу, Малої Азії, Північної Африки і Балкан, найперше в Туреччину, Єгипет, Сербію, Грецію.

Акцентуючи увагу на позитивних моментах дисертаційного дослідження З. М. Степник, вважаємо за доцільне висловити до зазначених вище зауважень й інші зауваги та побажання:

– У змісті дисертаційної праці, а відповідно й у жодному розділі чи параграфі в самому тексті, не зазначено, в яких саме територіальних та хронологічних межах розглядаються ті чи інші аспекти розвитку винокурної промисловості.

– Було б логічно в першому параграфі другого розділу подати загальну картину економічного розвитку Правобережної України на середину ХІХ ст., його специфіку, визначити місце гуральництва у структурі місцевого господарства.

– Текст дещо перевантажено фактичним матеріалом, що не є дивним для дисертаційного дослідження такої тематики, де простежуються певною мірою ознаки відтворення техніко-економічних і торговельно-виробничих показників роботи як по окремих підприємствах, так і кожній з трьох губерній регіону, у цілому всієї його винокурної галузі, а також викладок статистичного характеру.

– На с. 148 авторка стверджує, що «на Київщині не було жодної української школи» без будь-якого пояснення, чому склалося таке становище в регіоні, де корінне населення становило абсолютну більшість. На нашу думку, варто було продовжити думку.

– Не дивлячись на те, що дослідниця неодноразово згадує про Товариство виноторгівлі «Т. Христофоров і К°», «Торговий дім С. Терпеловського і К. Глясса» та «Торговий дім купця С. Дитинковського і

К°», варто було б приділити більше уваги їхній конкретній комерційній діяльності з реалізації продукції винокурних підприємств як у Південно-Західному краї, так і поза його межами, адже, як випливає із заяв дисертантки, вона була значною.

– Акцентуючи увагу на підготовці кадрів для винокурної галузі в ремісничих училищах і сільськогосподарських школах, З. М. Степник слід було відзначити і той факт, що їх заснування тісно пов'язане з підготовкою працівників і для провідної галузі у Правобережній Україні – цукрової.

– У тексті дисертації неодноразово зустрічаються граматичні помилки, росіянізми, окремі авторські твердження, які потребують уточнень, як, наприклад, «правом вільного винокуріння користувалися дворянські стани і козаки» (с. 81), «серед винокурних фабрик і заводів, які діяли у Подільській губернії» (с. 91), «на горілчаному заводі Київського товариства працювало 26 жінок, які щоденно доїжджали на роботу за 30–40 км» та ін.

Висловлені зауваження та побажання не є тією критичною межею, котра суттєво впливає на загальну позитивну оцінку дисертаційної роботи З. М. Степник, що забезпечує вирішення актуальних завдань історіографії, має теоретичне й науково-практичне значення. Вона заповнює прогалини у вивченні економічної історії Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. на прикладі однієї з її провідних галузей – винокурної. Слід також наголосити на достатньо високому фаховому рівні дисертантки, умінні здійснювати самостійне наукове дослідження.

У дисертаційній праці всебічно розкрито широкий спектр розвитку гуральництва у Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., ґрунтовно проаналізовано становище винокурної галузі в регіоні крізь призму економічної політики та правового регулювання російським урядом виробництва спиртних напоїв. Дисертантка детально висвітлила сировинну базу та процес технічної модернізації галузі, її інфраструктурне

забезпечення, соціально-етнічний і кількісний склад власників гуралень та їх робітників, підготовку технічних, управлінських кадрів. Визначила форми реалізації спиртних напоїв як у середині країни, так і на зовнішніх ринках та роль у цьому різних видів транспорту, насамперед залізничного.

Загальні висновки та положення, які виносяться на захист, достовірні й впливають зі змісту дисертаційної роботи, у цілому відповідають меті та завданням дослідження. Важливо зазначити, що всі наукові результати належать авторці особисто. Ступінь обґрунтованості та достовірності наукових положень, висновків забезпечено теоретично й методологічно, відповідністю використаних методів, широкою джерельною базою та належним науковим аналізом.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що його результати суттєво розширюють джерельну й історіографічну базу розвитку винокурної галузі на Правобережжі у середині XIX – на початку XX ст., на прикладі цього регіону розкривають специфічні та загальні риси її реформування і технічної модернізації виробництва, перехід від суто «дворянської» до ринково орієнтованої галузі, у цілому доповнюють новими відомостями джерельну базу економічної історії України.

Отримані результати та висновки дисертаційної роботи З. М. Степник було представлено науковій громадськості в достатній кількості публікацій у фахових виданнях з історичних наук. Основні положення й результати дисертації апробовано на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях. Зміст автореферату відповідає основним положенням дисертаційного дослідження.

Актуальність обраної теми дисертації, ступінь обґрунтованості та новизна висновків, повнота викладу в опублікованих працях відповідають вимогам, встановленим для кандидатських дисертацій. Дисертаційна робота З.М. Степник є самостійною науковою працею, що має завершений характер.

На підставі викладеного вважаємо, що дисертаційне дослідження «Розвиток винокурної промисловості в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття», подане на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р., зі змінами (постанова МОН України № 656 від 19 серпня 2015 р.), а її автор – Степник Зоряна Михайлівна – заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент:

старший науковий співробітник
відділу історії України XIX – початку XX ст.
Інституту історії України НАН України,
кандидат історичних наук

О. М. Донік

Donik O. M.
[Signature]